

УДК 93/94:323.325(470+571)«18/19»

Вадим Бондар*

ІСТОРІЯ СЕЛЯНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ: В ПОШУКАХ НОВИХ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПАРАДИГМ

Проаналізовано тенденції, дослідницькі підходи, особливості сучасної української й зарубіжної історіографії селянства другої половини XIX – початку XX ст. Оцінюються досягнення науковців в інтерпретації окремих питань його історії.

Ключові слова: історіографія, парадигма, дослідницькі підходи, селянство.

Проанализированы тенденции, исследовательские подходы, особенности современной украинской и зарубежной историографии крестьянства второй половины XIX – начала XX в. Оцениваются достижения ученых в интерпретации отдельных вопросов его истории.

Ключевые слова: историография, парадигма, исследовательские подходы, крестьянство.

Tendencies, research approaches, features of modern Ukrainian and foreign historiography of peasantry of the second half XIX – beginning XX century were analysed. Achievements of scientists in interpretation of important questions of his history are estimated.

Key words: historiography, paradigm, research approaches, peasantry.

У сучасній історіографії селянознавча проблематика займає особливе місце, а наукова література з даної теми відзначається новими ідеями та уявленнями. Відбувається переоцінка змісту знань, розширення сфери досліджень, пошук нових теоретико-методологічних підходів для висвітлення соціально-політичного й культурно-духовного розвитку селянства другої половини XIX – початку XX ст.

В новітній науковій літературі представлено різні підходи та оцінки з найбільш складних аспектів проблеми. Зокрема вийшла низка праць, які протистоять пануючим у радянські часи поглядам і не лише збагачують, а й значною мірою змінюють попередні уявлення дослідників про селянство. Ці знання знаходяться у прямому зв'язку з розвитком історіографії теми останніх десятиріч, коли її вагомі здобутки, пов'язані з нагромадженням історичної інформації, документів, даних та фактів у науковому обороті, істотно модулювалися панівними теоріями і політичними доктринами. Метою даної статті є прослідкувати процес становлення й розвитку основних концепцій та уявлень із проблеми, теоретичні підходи українських і зарубіжних дослідників до питань реформ 1860-х рр. й їх наслідків, аграрної політики Російської імперії, різних аспектів соціальної історії селянства тощо.

---

* **Бондар Вадим** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Вивчення останньої на сучасному етапі відбувається у ракурсі розвитку методів культурної антропології, соціальної історії та етнології. Прихильники цього напрямку вважають, що центральне місце в дослідженнях має посісти людина як діяльна соціальна істота зі своїм суб'єктивним світом, ідеями й уявленнями, почуттями і ментальністю. Це цілком природна реакція науковців на той факт, що багато років селянство вивчалось через призму аграрних реформ, політики держави на селі, його виступів і революційної боротьби тощо. О. Удод слушно зауважив, що методи психоісторії особливо важливі для сучасної української історіографії, яка була довгий час ізольована від гуманістичної методології, а тому повинна швидко позбавлятися марксистської однозначності, категоричності й економічного детермінізму¹.

Важлива роль відводиться міждисциплінарності наук, а саме соціальній психології в плані виявлення настроїв, причин поведінки і дій різних груп селян, сприйняття ними навколишнього світу, їх реакцій на найважливіші суспільні процеси та явища. Роль соціології виявляється зокрема у вивченні таких аспектів проблеми як праця селян, їх побут, сім'я, особистість, якість життя, ціннісні орієнтації, потреби, інтереси, соціальні установки, місце в становій структурі суспільства тощо. Застосування методики історичної демографії сприяє вивченню буття селянства (динаміка чисельності останнього, змін у його складі, розселення, густоти, міграцій, народжуваності, смертності, стану здоров'я й т. д.).

Дисциплінарна історія все більше зосереджує увагу на регіональних мікросоціальних об'єктах та їх особливостях, висуває на перший план для вивчення не «героя», а просту людину, культивує інтерес до окремих груп, родин, до колективної й сімейної психології тощо. Оскільки постмодерна ситуація кинула виклик пануванню позитивістських, марксистських, а також кількісних підходів до соціальної історії, вчені почали досліджувати останню у річищі ментальностей, в індивідах і маленьких групах людей, локальних сільських соціумах².

Аналіз соціальних структур потрібно зіставляти з вивченням суспільної свідомості, й тут важливою є історія ментальностей, що може пов'язати в єдине ціле соціальне та політичне минуле через посередництво концепції «політичної культури». Тому важливо дослідити останню у селян, консерватизм їх менталітету, логіку колективних дій. Важливе місце займає вивчення взаємодії селянства із навколишнім середовищем у процесі господарських, політичних, соціальних, культурних взаємовідносин, повсякденному житті.

Значні гносеологічні можливості для вирішення поставлених питань має теорія модернізації, котра розуміється як комплексний процес, що зводиться не лише до економічних і соціальних змін, а охоплює всі сторони суспільної життєдіяльності. Головну причину краху імперського проекту модернізації (в тому числі села) А. Капеллер вбачає зокрема у появі модерних націй та масових національних рухів. Невміння центру вирішити національне питання було головною причиною внутрішньої слабкості й остаточного розпаду Російської імперії. Цікавою є теза вченого, що революція 1905–1907 рр. була в першу чергу

національною. Як і у випадку зі зміцненням імперії, західні окраїни відіграли провідну роль у її розвалі³.

В 2002 р. утворився науково-освітній центр «Нова локальна історія» (Ставрополь–Москва), одним із завдань якого було визначено дослідження селянської, сільської та аграрної історії. Він щорічно проводить міжрегіональні, міжнародні й Інтернет-конференції. Зокрема учасники форуму «Історія міста і села: теорія і дослідницькі практики» визначили, що вивчення їх минулого, з одного боку, стало наслідком спеціалізації наукових знань, а з другого, – практикою реалізації нових творчих принципів епохи постмодерну. Логіка ж розвитку науки на рубежі ХХ–ХХІ ст. змусила істориків звернутися до осмислення досягнень та інновацій у суміжних галузях гуманітарного знання (антропології, культурології, філології й етнографії)⁴. Оголошуючи міську і сільську історії перспективною галуззю нової локальної історії, науковці погодилися, що мікроаналіз не може порівнятися з поняттям «новий історизм», а мікроісторія – з єдиним шляхом до нового синтезу.

Вивчаючи минуле села, російські вчені С. Маловічко та Л. Зайцева підоресли роль історико-культурного підходу, який переносить акцент з аналізу процесів на аналіз структур, з лінійного історичного метанаративу на локальні соціокультурні простори⁵. Звернено увагу на фундаментальну різницю у дослідженні історичної свідомості, сформованої в місті й селі, як наявність у соціумі аграрної культури важливої складової – традиції. В її умовах свідомість людей здійснює постійні переходи з рівня малих локальних груп на великі соціальні простори (повіт, губернія, держава), з фундаментальних установок аграрної онтології на цінності міської субкультури⁶.

Отже, конкретне місто чи село в історичному дослідженні з позицій нової локальної історії вже є не адміністративним пунктом, як у краєзнавчих працях, а стає локальним соціокультурним простором. Нові підходи, безперечно, відрізняють сільську історію від інших напрямків, які вивчають відповідну проблематику. Аграрна історія і минуле селянства, як проблеми, генетично пов'язані із соціально-економічним дослідницьким простором, не виключаються з історіографічної практики сільської історії, але в рамках нової моделі отримують соціокультурний імпульс.

Відзначимо також діяльність російського Центру селянознавства й сільських реформ Московської вищої школи соціальних і економічних наук, проведення ним разом з Інститутом російської історії РАН теоретичного семінару «Сучасні концепції аграрного розвитку». Одним із напрямів роботи Центру стало видання щорічника «Селянознавство: Теорія. Історія. Сучасність», а також двох серій – «Селянська революція у Росії. 1902–1922». Різні аспекти досліджуваної проблематики стали предметом обговорення наукових конференцій «Менталітет і аграрний розвиток Росії (ХІХ–ХХ ст.)» (Москва, 1996), «Селяни й влада» (Москва; Тамбов, 1996) та ін.

З 1990 р. в Кембриджі видається журнал «Сільська історія: економіка, суспільство, культура», на сторінках якого вчені публікують матеріали з минув-

шини села різних країн. У ньому можна знайти статті, написані з позицій нової культурної й гендерної, мікроісторії, нової соціальної, інтелектуальної історії тощо.

Монографія відомого французького дослідника Д. Бовуа дозволила багатьом сучасним науковцям по-новому подивитися на українсько-російсько-польські відносини в ХІХ ст.⁷ Вчений показав увесь трагізм становища українського селянства, затиснутого між обома протиборствующими світами і ними ж визискуваного. Він довів, що, ведучи боротьбу між собою, поляки й росіяни однаково вважали українців людьми нижчого сорту, перешкодою на шляху задоволення власних земельних апетитів⁸. Науковець підкреслив прагнення радянських дослідників показати грандіозність та згуртованість «героїчної» хвилі селянських рухів, яка свідомо прямувала до утвердження більшовиків у 1917 р. За такого підходу жодні етнічні конфлікти не підкреслювалися і ніде не зазначалося про рівень національної свідомості українських селян⁹. Аналізуючи соціальні й міжетнічні відносини, вчений показав, наскільки громадське життя в Україні було складним та заплутаним, ніж просто протистояння експлуатованих мас й їх гнобителів. Він закликав переглянути всю тематику соціальної історії, переломити мовчання, нав'язане політикою, і намагатися виявити із сімдесятирічних шаблонів цілий ряд фактів із минулого, що змогли б пояснити різні аспекти проблеми.

Російський історик О. Міллер звернув увагу на застосуванні в історичних дослідженнях із даної тематики ситуаційного підходу (поєднання місця, часу, обставин та людей). У цьому разі в центрі уваги опиняється визначена структура етнокультурних, етноконфесійних і міжнаціональних відносин. Важливо виявити в цій взаємодії індивідів та зрозуміти логіку їх поведінки. Саме цей підхід дасть можливість історика легше звільнитись від усвідомленої чи неусвідомленої самоідентифікації зі своїм «актором», з його «правдою», з'явиться можливість побачити різні «правди» різних «акторів»¹⁰. Тобто потрібно врахувати те, що селянське населення було не лише об'єктом дії влади, але й самостійним діячем.

Відомий учений Ю. Афанасьєв у вступній статті до книги «Судьби російського крест'янства» окреслив головні перспективи подальшого розвитку відповідної історіографії. Серед них – методологічний плюралізм, посилення уваги до усної історії, структурний і немодельний підходи до минулого, а також усвідомлене подолання попередньої та нової міфології. Він запропонував зосередити увагу на подоланні «розриву мислення», коли все, що було до 1917 р. й відбувалося після нього, розглядається під принципово різними кутами зору, тобто більш уважно розібратися в сутності колишніх соціально-економічних процесів, культурних і ментальних зрушень у селянстві¹¹.

На сучасному рівні селянознавчих студій наукова термінологія потребує свого вдосконалення, оскільки радянський понятійний апарат є застарілим та сконцентрованим в основному навколо соціально-економічної тематики, а також питань, пов'язаних із класовою боротьбою. Насамперед осмислення й чіткому визначення потребують такі поняття: «селянство», «фермерство», реформи («селянські», «аграрні», «земельні»), питання («аграрне», «земельне», «селян-

ське»). Це викликане частим використанням дослідниками наведених термінів (що стосується і назв їх праць), де предмет вивчення нерідко є «розмитим» та розглядається сукупність (інколи різних) тих чи інших аспектів тематики. Як наслідок, необхідно чітко визначити критерії аграрної, селянської й сільської історії.

Для аналізу реальних аграрних відносин пореформеної доби, на думку П. Савельєва, необхідно розділити поняття «селянин» («селянське господарство») і «фермер» («фермерське господарство») та взяти за основу вивчення їх організаційно-господарську точку зору¹².

В українській історичній науці встановилося два розуміння слова «общинний»: 1) общинний уклад за російською моделлю; 2) загальний термін на позначення всіх громадських явищ. Різною у трактуванні понять «общинний» і «громадський» призвів до певного хаосу в історико-правових працях. Внаслідок цього змішували два кардинально відмінні типи землеволодіння: общинне та громадське¹³.

Сучасні дослідники не дають визначення самому поняттю «селянство». Воно вживається на рівні загальноописового побутового терміна. Користуючись відомою моделлю Б. Андерсона, який писав про нації як «уявлені спільноти», окремі історики пропонують застосовувати такий же підхід, під час вивчення селянства¹⁴.

Розглянемо висвітлення в історіографії окремих аспектів проблеми. Важливе значення для розуміння природи селян, їх менталітету, соціальної активності, правової, колективної й державної свідомості, політичної поведінки мають праці російських істориків В. Безгіна¹⁵, О. Буховця¹⁶, О. Вронського¹⁷, О. Гордона¹⁸, М. Громико¹⁹, П. Зирянова²⁰, Л. Мілова²¹, Б. Миронова²², В. Тюкавкіна²³ та ін.

Зокрема, О. Гордон відзначив, що свідомість і поведінка селян замість того, щоб стати об'єктом багатостороннього аналізу, зводяться до переважно релігійних норм. Він закликав застосовувати цивілізаційний підхід для того, щоб виявити зрушення на особистісному рівні, розкрити динаміку селянської свідомості, відтворити становлення на селі нового типу господарюючого суб'єкта як рушійної сили змін у ньому²⁴.

О. Буховець вважає цю свідомість однією з головних іпостасей «загадковості» селянства. Вчений дослідив, що в політичній свідомості або ментальності селян знайшли відображення їх потреби, інтереси, ідеали, виявилися соціальні почуття й настрої, ставлення до інших верств населення, існуючого суспільного устрою та власності. Свідомість селянства імперії на рубежі століть розглядається автором через призму таких чинників, як незавершеність вирішення земельного питання, консервація державою патріархального укладу життя, збереження станового нерівноправ'я селян, пропаганда урядом на селі культу казенної релігійності й монархізму, зростання самодіяльності селян тощо.

Виділимо також теоретичні розробки проблем селянства, його господарства і фермерства Т. Шаніна²⁵, В. Данилова²⁶, О. Гордона²⁷, Л. Данилової²⁸, М. Левіна²⁹, Н. Макарова³⁰ та ін.

Б. Миронов доводив, що у селянському середовищі протягом декількох поколінь суспільна думка зберігала стійкість і стабільність та закріпилася в звичаях, нормах і традиціях. Негативна оцінка кріпосного права, поміщиків, місцевих

чиновників, іноземців, позитивна оцінка царя, православ'я, звичасвого права стали традицією й слабо піддавалися впливу часу, пропаганді та агітації. Саме наївні релігійність і монархізм, на думку дослідника, є суттю традиційної, патріархальної й духовної свідомості селянства³¹.

Оригінальністю виділяються погляди науковця щодо кризи господарства селян. Він кинув виклик традиційному уявленню про її наявність у XIX ст., тим самим підриваючи соціально-економічний аргумент на користь неминучості революції. Вчений вважав, що зростання індивідуалізму на селі проявлялося в поступовому переході під тиском природного приросту населення до більш інтенсивних форм сільськогосподарського господарства, диверсифікації джерел прибутку, де такі можливості існували. Хоча селянське господарство не було повністю інтегроване в капіталістичну економіку, ринок, проте все більше регулював економічні відносини на селі. Отже, воно, на думку дослідника, перебувало у стані природного (нормального) процесу розвитку, який дещо раніше спостерігався в інших європейських країнах³².

Один із висновків Б. Миронова полягає у тому, що відсталість сільського господарства і низьке товаровиробництво в ньому були результатом споживчої трудової етики селянства. Звертаючись до праць О. Чаянова, автор зауважив, що між чисельністю робочої сили, зокрема надлишкової, й кількістю святкових днів у різних регіонах існувала взаємозалежність. Чорноземні регіони поступались у виробництві нечорноземним, незважаючи на кращі кліматичні умови й якість ґрунту, внаслідок недостатніх затрат праці. Науковець довів, що за свободи, й за її відсутності селянське господарство функціонувало не дуже успішно: селяни працювали рівно стільки, скільки потрібно було для задоволення їх мінімальних потреб. Вони ще не були готові до підприємництва та ефективного ведення свого господарства самостійно в умовах свободи.

Цінними є праці англійського історика і соціолога, теоретика селянства Т. Шаніна. Він доводив, що сімейне господарювання було найбільш значною рисою селянства. Особливе місце займали фермери, які змінювали природу традиційного господарства на селі, використовуючи капіталоінтенсивне оснащення. Фермеризація мала місце тоді, коли воно продовжувало діяти як головна одиниця сільськогосподарського виробництва, але поступово змінювався її характер. Це було пов'язане з новою технологією й великими вкладами, а також кредитуванням, що вело до розвитку його капіталізації. Під впливом різних обставин сімейний фермер створював свої форми самозахисту та кооперації³³.

В зарубіжній історіографії існує положення, що реформи 1860-х рр. збіглися з періодом прискорення економічного зростання країни, а не поклали йому початок³⁴. У науковій літературі почали переглядатися фактори, які часто використовували дослідники для визначення рівня життя селян: недоїмки, реальний рівень оплати праці, землеволодіння і землекористування, кількість худоби тощо. Ставиться під сумнів теза, що високий рівень народжуваності в пореформений період викликав надлишковий тиск на обмежені ресурси й був негативним для економічного розвитку³⁵.

Показовою є праця американського вченого С. Хока, який зазначив про необхідність перегляду тези щодо непосильності викупних платежів за землю після реформи 1861 р., підкресливши, що селяни були в змозі виконувати свої зобов'язання та дійсно це робили³⁶. Але для більшості останніх викупні платежі, розорюючи їх господарства, стали важким економічним тягарем. Саме вони на тривалий час законсервували залежність селянства від землевласників.

З 1990-х рр. почався відхід від заданих ідеологією параметрів осмислення проблеми в українській історичній науці. Так, було взято під сумнів факт кризи системи господарства кріпосницької Росії, зникло перебільшення ролі селянських рухів у комплексі політичних причин реформи, посилилася увага до процесу усвідомлення правлячою елітою кризи всередині країни і прорахунків зовнішньополітичного курсу в другій половині XIX ст. та пошуків виходу з нього. Долається й уявлення про реформу як «побічний продукт революційної боротьби»³⁷.

О. Реєнт не заперечив цілої низки фундаментальних напрацювань з проблем історії України другої половини XIX – початку XX ст., створених у радянський період, але вказав на відсутність наскрізної, теоретично вивіреної, концепції їх належного висвітлення, неадекватність багатьох хрестоматійних фактів тогочасним реаліям. Серед головних завдань – кардинальне переосмислення методологічного і понятійного апарату, оволодіння новим науковим інструментарієм. Учений наголосив на тому, що, аналізуючи процеси в аграрній сфері, слід брати до уваги, що вони мали свої особливості у різних регіонах країни й висновки із конкретних аспектів теми слід робити на підставі вивчення ситуації в кожному з них³⁸.

Спробу по-новому подивитися на історію реформи 1861 р. зробив В. Шевченко³⁹. На його думку, вона проводилася не в інтересах селян чи поміщиків, а держави для відновлення її могутності після поразки у Кримській війні. Головні аргументи науковця: відсутність достатньої фінансової підтримки, необхідної для перебудови поміщицьких господарств на нових ринкових засадах; закриття кредитних установ і позбавлення можливості отримання поміщиками дешевих кредитів. Дослідник стверджує, що обезземелення селянства (принаймні в перші десятиліття після реформи) не було катастрофічним і компенсувалося за рахунок купівлі, а частіше – вигідної оренди землі. Наведена статистика селянських виступів свідчить, що безпосередня боротьба за неї була незначною. Доводиться, що проблема малоземелля, починаючи з 1880-х рр., породжувалася тими об'єктивними обставинами, які штовхали село у вир товарно-грошових відносин, а також активізацією діяльності різних посередників у сфері купівлі-продажу землі, природним приростом населення.

Українські історики змогли науково розглянути причини повільної еволюції селянського господарства в нових ринкових умовах. Серед них вони називають «моральну економіку» (натурально-споживацьку етику селян), історично сформовану обмеженість підприємницьких якостей останніх, їх традиціоналізм та консерватизм, ненормальний стан земельної розмежованості, низький рівень обробітку землі, відсталість агротехніки, сервітутні проблеми. У науковій літературі домінує теза про те, що високі викупні платежі підірвали фінансову базу

господарства селян, перешкоджаючи значній частині їх купити кращі сільсько-господарський реманент, робочу худобу чи нову ділянку землі. Вони не спромоглися належним чином використати можливості ринку, надані економічні й громадянські права. Вивчаючи общину, більшість українських дослідників погоджується, що, по-перше, вона в основному гальмувала розвиток селянського господарства, а по-друге, українським селянам традиційно притаманне прагнення до приватновласницької ініціативи.

Серед важливих досягнень вітчизняних науковців – вивчення української селянської кооперації (В. Марочко, В. Половець, І. Фареній та ін.⁴⁰). Їх праці дають підстави для неупередженого переосмислення першовитоків і розвитку кооперативів на селі, висвітлення особливостей еволюції форм господарювання останніх, ставлення до них різних політичних партій та рухів. В історіографії утверджується положення, що українська кооперація не мала б такого поширення, не користуючись підтримкою національно свідомої інтелігенції.

Дослідники в основному одноставні щодо заперечення наявності революційної ситуації напередодні реформи 1861 р. Переосмислюється теза «закономірного наростання класової боротьби в українському селі» у пореформений період, де частина заворушень відноситься до суто мирних вчинків, а виступи селян на початку ХХ ст. характеризуються як достатньо організовані й самоусвідомлені.

Сучасний період у вивченні історії селянства позначився застосуванням теоретичних установок і методів мікроісторії, соціальної психології, культурології та етнології. На основі методологічного синтезу науковці розкривають зв'язок між образом життя селян й їх менталітетом. Запропоновано перейти від опису побуту до аналітичного дослідження історичних, психологічних, демографічних і куль у різних сферах життя останнього, впливу на нього технічного перевороту та модернізаційних процесів з'ясується світобачення українського селянина.

Серед дослідницьких студій із соціальної історії селянства відзначимо праці Ю. Присяжнюка⁴¹ й О. Михайлюка⁴². Вони стверджують, що еволюція суспільства з її радикальними змінами не особливо позначилася на його соціально-психологічній самобутності. Вчені вивчили сприйняття селянами владних інститутів, церкви і релігії, підкреслили, що колективізм, демократизм, відповідні стереотипи поведінки та селянська культура породжувалися насамперед самим характером сільськогосподарського виробництва, його прив'язаністю до природного базису, домінуванням натуральної системи продуктивних сил, пануванням традиції, що була головним механізмом функціонування господарства й усіх соціальних процесів на селі.

Дослідження повсякденного життя селян передбачає дещо інший підхід до наукового пізнання, який ґрунтується на системному аналізі соціально-економічного укладу останніх, організаційних форм їх господарювання, побуту і ментальності. Повсякденність є лише одним із методів вивчення соціальної історії, хоча водночас постає у якості самих соціальних відносин. В зв'язку з цим селянство для вчених є також теоретичною, узагальнюючою категорією для з'ясування специфіки суспільного розвитку, а з іншого боку, – не просто

соціальною групою, а верствою із специфічним способом життя.

Доведено, що проведення законодавчих змін у життя мало на меті зберегти відмінності в юридичному стані різних груп селян та обмежити їх право як окрему систему, відмінну від інших верств суспільства. В історіографії утверджується думка про те, що суть новацій полягала у спробі царизму законодавчо врегулювати, уніфікувати сформоване впродовж століть громадське самоврядування селянства, одночасно поставивши його під контроль державного апарату. В науковій літературі зазначається, що у сфері сімейно-майнових відносин селяни здебільшого ігнорували офіційне право, керуючись звичаєвим; тобто виробився складний симбіоз традиційних форм господарського співробітництва з новими, ринковими.

Соціокультурне відчуження селян від панівних верств у конфліктних випадках призводило до появи в них дихотомічного образу світу, у якому поміщики, орендатори і чиновники сприймалися як чужі та ворожі. Постають питання, чи є це особливістю селян і які дійсні причини недовіри їх до владних установ? На думку німецького історика Д. Байрау, єдиною інстанцією для селянських скарг залишався цар, який був персоніфікованим символом патріархального устрою. Посилання на його (фіктивну) волю полегшувало дії проти місцевої влади. Міф про доброго царя, з одного боку, був спрямований проти місцевої влади, але з іншого, тримав селян у покорі, що відчули зокрема народники під час «ходіння в народ». Цей міф був значним елементом селянського світобачення⁴³.

Селяни сприймали також тільки ті урядові нововведення, які відповідали їх бажанням. Аналогічно вірили вони і будь-яким чуткам. Це створювало у селян враження, що вони діють у відповідності до царської волі. В їх свідомості це виправдовувало антидержавні та антипоміщицькі протести. Тому, ще одним з цікавих аспектів історії селянства є вивчення ролі чуток у період аграрних трансформацій другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Отже, в дослідженні історії селянства конституалізуються нові напрямки, які мають на меті знайти ті основи побудови історичної картини, які зуміли відобразити у собі всю складність повсякденних соціокультурних реалій. Особливо актуальною є полідисциплінарність, коли зіставляються демографічний, соціокультурний, економіко-статистичний, політико-правовий, історико-географічний й інші аспекти. Через історію окремих особистостей, аналіз усієї багатогранності внутрісімейних відносин, учені виходять на новий якісний рівень вивчення селянської громади. Вміщуючи сім'ю в мікроісторичну перспективу, важливо застосовувати нетрадиційні джерела, дослідити роль пам'яті, усні сільські та сімейні традиції. Тому є можливість із нових позицій підійти до історії селянства через раніше нагромаджені джерела, матеріальні й документальні свідчення минулого.

В 1990–2000-х рр. історія аграрного ладу Російської імперії, наукові оцінки земельного питання, реформ 1860-х рр. і 1906 р., розкриття їх ролі в економічному і суспільно-політичному розвитку країни зайняли помітне місце в історіографії. Знову з'явився інтерес до відродження так званої моделі «наздоганяючого

розвитку» Росії. Якщо раніше панували концепції феодально-кріпосницької системи господарства та революційної ситуації, то тепер підкреслюються суб'єктивні фактори в аграрних перетвореннях. Нинішня історіографія оцінює реформи 1860-х рр. як важливий етап на шляху трансформації традиційного суспільства в індустріальне.

Сучасне селянознавство формується шляхом подолання старих теоретичних підходів до проблеми й ідеологем, використання різноманітної джерельної бази, застосування модерних методів і принципів соціальної історії, антропології, мікроісторії, активного перегляду наукової спадщини другої половини XIX – початку XX ст. У 1990–2000-х рр. в цій сфері відбулося формування нової якості історіописання (міждисциплінарність, методологічний плюралізм, використання здобутків західної історичної науки, соціології, кліометрії, теорій модернізації, повсякденності, цивілізаційного аналізу тощо). Багатшою стала теоретична основа досліджень. Сучасна історіографія проблеми перебуває у динамічному стані, відбувається пошук нових парадигм для реконструкції селянської минувшини, а діалог українських та зарубіжних істориків є особливо важливим для успішного вирішення цього завдання.

-
- ¹ Удод О. А. Історія: осягнення духовності. – К., 2001. – С. 23.
  - ² Маловичко С. И., Покотилов А. И. Синтез единичного и социального в новой локальной истории: история семьи в проблемном поле «сельской истории» // www.newlocalhistory.com/inetconf/2006/?tezis=ic06malovichko.
  - ³ Капеллер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Л., 2005. – С. X.
  - ⁴ Маловичко С., Мохначева М. Тенденции и перспективы интеграции региональных исторических исследований // Регіональна історія України. Зб. наук. статей. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 38–39.
  - ⁵ Маловичко С. И., Зайцева Н. Л. Сельская история в проблемном поле «новой локальной истории» // www.newlocalhistory.com/rural.
  - ⁶ Домников С. Д., Кругов А. И. Антропологический метод в изучении сельской истории: размышления историка и философа // www.newlocalhistory.com/bookshelf/?tezis=nlhvyp2=79=88.
  - ⁷ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціетнічних конфліктах. – К., 1998. – 336 с.
  - ⁸ Там само. – С. 117.
  - ⁹ Там само. – С. 81.
  - ¹⁰ Миллер А. История Российской империи как полиэтнического государства: в поисках новых исследовательских парадигм // Україна–Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнар. наук. конф. / Інститут історії України НАНУ, Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон), Сіверський інститут регіональних досліджень. – Чернівці, 2007. – С. 95.
  - ¹¹ Ушаков Н. М. Власть и крестьяне России на путях модернизации (XIX – начало XX века): проблемы историографии. – Астрахань, 2001. – С. 7–8.
  - ¹² Савельев П. И. Пути аграрного развития России в дискуссиях российских историков // Россия сельская. XIX – начало XX века: Сб. статей / РАН; Ин-т рос. истории. – Москва, 2004. – С. 25–53.

- ¹³ Гримич М. В. Институт власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2004. – С. 17.
- ¹⁴ Рецензія Морозова А. Г. на монографію Михайлюка О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 367.
- ¹⁵ Безгин В. Б. Традиции сельской повседневности конца ХІХ – начала ХХ веков (на материалах губерний Центрального Черноземья): Автореф. дисс. д. и. н. – Москва, 2006.
- ¹⁶ Буховец О. Г. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала ХХ века: новые материалы, методы, результаты. – Москва, 1996. – 398 с.
- ¹⁷ Вронский О. Г. Государственная власть в России и крестьянская община в годы «великих потрясений» (1905–1917) / Московский педагогический государственный ун-т. – Москва, 2000. – 417 с.
- ¹⁸ Гордон А. Пореформенная российская деревня в цивилизационном процессе // Рефлексивное крестьяноведение: Десятилетие исследование сельской России. – Москва, 2002. – С. 141–160.
- ¹⁹ Громыко М. М. Мир русской деревни. – Москва, 1991. – 445 с.; Громыко М. М., Буганов А. В. О воззрениях русского народа. – Москва, 2000. – 541 с.
- ²⁰ Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. – Москва, 1992. – 256 с.
- ²¹ Милов Л. В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – Москва, 1998. – 573 с.
- ²² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (ХVIII – начало ХХ в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. – Санкт-Петербург, 1999. – Т. 2. – 566 с.
- ²³ Токавкин В. Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – Москва, 2001. – 304 с.
- ²⁴ Гордон А. Указанное сочинение. – С. 157.
- ²⁵ Шанин Т. Крестьянский двор в России // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – Москва, 1992. – С. 29–38; *Его же*. Крестьянство как политический фактор // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – Москва, 1992. – С. 269–278; *Его же*. Понятие крестьянства // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире Москва, 1992. – С. 8–21.
- ²⁶ Данилов В. П. О характере аграрной эволюции России после 1861 г. // Крестьянское хозяйство: история и современность: Материалы к Всероссийской научной конференции. – Вологда, 1992. – Ч. 1. – С. 53–64.
- ²⁷ Гордон А. В. Типология семейного хозяйствования в крестьяноведении (90-е годы ХІХ в. – 90-е годы ХХ в.) // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник. 1999. – Москва, 1999. – С. 5–26.
- ²⁸ Данилова Л. В. Природное и социальное в крестьянском хозяйстве // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник. 1997. – Москва, 1997. – С. 21–52.
- ²⁹ Левин М. Деревенское бытие: нравы, верования, обычаи // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник. 1997. – Москва, 1997. – С. 84–128.
- ³⁰ Макаров Н. П. Крестьянское хозяйство России начала века и его интересы // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – Москва, 1992. – С. 120–126.
- ³¹ Миронов Б. Н. Указанное сочинение. – С. 238.
- ³² Там же. – С. X–XI.
- ³³ Шанин Т. Понятие крестьянства. – С. 14–17.
- ³⁴ Великие реформы в России 1856–1874: Сборник. – Москва, 1992. – С. 124.
- ³⁵ Менталитет и аграрное развитие России (ХІХ–ХХ вв.): Материалы международной конф., 14–15 июня 1994 г. / РАН; Ин-т рос. истории. – Москва, 1996. – С. 365.

- ³⁶ *Реснит О. П.* Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 17.
- ³⁷ *Мордвінцев В. М.* Реформи в Росії в XIX ст.: причини та їх наслідки. Сучасний погляд на події // Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія історія. – 2002. – Вип. 63–64. – С. 117.
- ³⁸ *Реснит О. П.* Вказана праця. – С. 15.
- ³⁹ *Шевченко В.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008. – 96 с.
- ⁴⁰ *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929). – К., 1995; *Половець В. М.* Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.). – Чернігів, 2002. – 266 с.; *Фареній І. А.* Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX - на початку XX століття / НАН України; Інститут історії. – Черкаси, 2008. – 432 с.
- ⁴¹ *Присяжнюк Ю. П.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.: монографія. – Черкаси, 2007. – 640 с.
- ⁴² *Михайлюк О. В.* Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с.
- ⁴³ *Байрау Д.* Аграрная структура и крестьянский протест: к условиям освобождения русских крестьян в 1861 г. // Новейшие подходы к изучению истории в новейшей зарубежной историографии: Материалы международных семинаров историков в Ярославле. – Ярославль, 1997. – С. 42.